

◀ Störlinge kvarnrad, Gårdslösa socken. Foto från 1950-talet av Karl Nilsson.

Ölands enda byggnadsminnesförklarade stubbkvarn. Kyrkotäkten, Algutsrum.

Högy stenkvorn 1933. Byggnadsminnesförklarad holländarkvarn som var i bruk fram till slutet av 1920-talet.

Gynge kvarnbacke, Resmo socken.

HISTORIK

De flesta av dagens öländska kvarnar är stubbkvarnar från slutet av 1700-talet eller början av 1800-talet. På dessa kvarnar vilar kvarnhuset på en stor stubbe. När vingarna skall vändas mot vinden vrids hela kvarnhuset omkring den fasta stubben. Första gången en öländsk kvarn nämns i text är år 1546. Hur gammal den äldsta av dagens bevarade kvarnar är vet vi inte, men säkert finns det kvarnar med delar som bevarats från 1600-talet eller tidigare.

Vid mitten av 1800-talet fick de öländska stubbkvarnarna konkurrens av större och effektivare holländarkvarnar. Denna kvarntyp antas ha utvecklats i Holland under 1570-talet. Holländarkvarnens konstruktion skiljer sig från stubbkvarnen genom att det här bara är den översta delen, hättan, som är vridbar. Själva kvarnhuset, som ofta har rund eller mångkantig planform, är fast. Som mest fanns det ett trettio-tal holländarkvarnar på ön omkring sekelskiftet 1900.

År 1700 fanns det 375 väderkvarnar på Öland. Under den följande hundraårsperioden mer än fyrdubblades siffran. Störst var ökningen från år 1746. Då lät kungliga förordningen på det avverkningsförbud som funnits i den kungliga djurgårdsinrättningens bestämmelser från 1500-talet.

Villkoren för Ölands bönder förbättrades under 1800-talets första decennier, mycket tack vare djurgårdsinrättningens upphävande 1801. Även enskiftesreformen 1807 och reformen om laga skifte 1827 bidrog till den positiva utvecklingen. Antalet kvarnar fortsatte att öka, om än i lägre takt än tidigare. Genom ett kungligt brev år 1808 utfärdades bestämmelser som syftade till att motverka byggandet av fler kvarnar på ön. Från 1808 till 1822 ökade antalet väderkvarnar bara från 1677 till 1713. Avmattningen efter 1808 kan också ha berott på att behovet i stort sett redan var uppfyllt. Även om intensiteten i byggandet minskat fortsatte antalet öländska kvarnar öka fram till omkring 1850, då man tror att maximisiffran 2000 uppnåddes.

Rödfärgade kvarnar i Föra och Isgårde. Teckning från 1875 av Nils Månsson Mandelgren. Folklivsarkivet i Lund.

Omkring sekelskiftet 1900 minskade antalet väderkvarnar drastiskt. De små stubbkvarnarna slogs ut av nya tekniskt överlägsna kvarnar – först de stora holländarkvarnarna, sedan ångkvarnar och kvarnar drivna av råolja.

År 1933 bildades en kvarnkommitté med syfte att rädda kvarnarna. Framåt 1950-talet fick man hjälp av många nybildade hembygdsföreningar. Grundandet av Ölands Hembygdsförbund 1953 hade också stor betydelse. När Bertil Palm, intendent vid Ölands Hembygdsförbund, lät räkna Ölands alla väderkvarnar år 1954 fanns det 437 kvar. Tack vare de insatser som gjorts sedan dess har hastigheten i förfallet bromsats. Vid en nyligen genomförd inventering kom man fram till att det idag finns 351 kvarnar kvar på ön. Av dessa är omkring ett tiotal holländarkvarnar.

STOR VARIATIONSRIKEDOM

Holländarkvarnar av trä eller sten

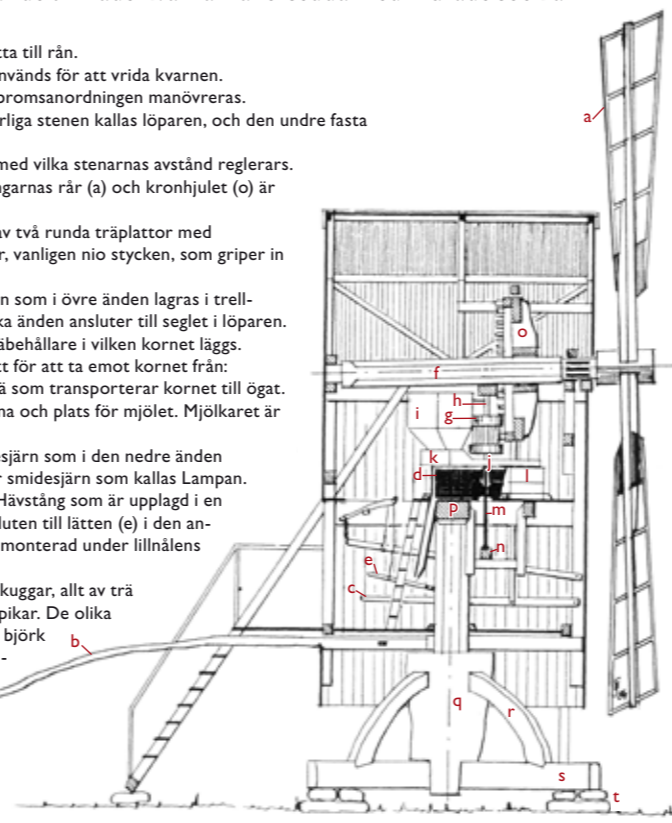
Det finns många olika typer av stubbkvarnar och holländarkvarnar. Holländarkvarnarna kan framför allt delas in efter vilket material kvarnhuset är byggt av. En generell regel är att holländarkvarnar av trä har flyttats till ön från fastlandet, medan de som är av sten har byggts på platsen.

Olika stubbkvarnar i norr och söder

Skillnaderna mellan olika sorters stubbkvarnar är mindre påfallande, eftersom alla har kvarnhus av trä. Vid en närmre granskning upptäcker man dock snabbt att det finns en stor variation i utförandet.

Stubbkvarnarna har med några undantag alltid fasader av stående panel. Panelen är spikad på den stolpkonstruktion av ekbalkar som utgör kvarnhusens stomme. Längst upp på norra Öland, där byggnadstraditionen haft större likheter med fastlandet, utfördes några kvarnar istället med knuttimrade väggar. Idag finns det bara två eller tre sådana kvarnar bevarade. I likhet med ganska många ”vanliga” nordöländska kvarnar är de timrade kvarnarna försedda med murade socklar.

- Vingar med delad arm, fastatta till rån.
- Kvarnhästen. Hävarm som används för att vrida kvarnen.
- Passen. Hävarm med vilken bromsanordningen manövreras.
- Kvarnstenarna. Den övre rörliga stenen kallas löparen, och den undre fasta stenen kallas liggaren.
- Lätten. En serie hävstänger med vilka stenarnas avstånd regleras.
- Gångåsen. Axel till vilken vingarnas rår (a) och kronhjulet (o) är anslutna.
- Trellan eller Lyktan. Består av två runda träplattor med mellanliggande runda stänger, vanligen nio stycken, som griper in i kronhjulets (o) kuggar.
- Stornålen. Axel av smidesjärn som i övre änden lagras i trellbalken och i den undre klocka änden ansluter till seglet i löparen.
- Skruven. En trattliknande träbehållare i vilken kornet läggs.
- Ögat, öppning i löparens mitt för att ta emot kornet från:
- Skon. En lutande ränna av trä som transporterar kornet till ögat.
- Mjölkar. Inklädnad av stenarna och plats för mjölet. Mjölket är täckt med lösa lock.
- Lillnålen. Rund axel av smidesjärn som i den nedre änden löper i ett lager av gjut- eller smidesjärn som kallas Lampan.
- Nåldynan, eller Lättbalken. Hävstång som är upplagd i en trägalge i ena änden och ansluten till lättan (e) i den andra. På lättbalken är lampan monterad under lillnålens nedre ände.
- Kronhjulet. Har vanligen 40 kuggar, allt av trä och helt utan skruvar eller spikar. De olika delarna som är gjorda av ek, björk och oxel sammanhålls uteslutande av trädymlingar.
- Hjärtstocken. Bär i princip hela kvarnens tyngd.
- Stubben.
- Stubbstöttor.
- Jordträn.
- Jordstenar.

Ritning och förklarings-text av Evert Johansson. Ur skriften Ölands väderkvarnar, Vård och underhåll.

Fler nordöländska än sydöländska kvarnar har traditionellt varit rödfärgade. Numera är det inte lika tydligt, eftersom panelen ofta är utbyt. Men vid undersökningar som gjorts i samband med renoveringar har det gått att hitta spår av rödfärg på många nordöländska stubbkvarnar, medan det varit ovanligt i söder. Bruket att rödfärga kvarnarna lär ha spritt sig från Borgholmsområdet till mellersta och norra Öland vid 1800-talets mitt. Tidigare ytbehandlades de troligen inte alls. Möjligen ströks några kvarnar med trätjära.

Kvarnarnas stötning i sidled har ordnats på flera olika sätt. Den vanligaste lösningen är fasta sidostöttor som monterats i stommens övre del, med en förstärkande horisontell tvärbalk genom kvarnens nedre del. Ibland finns det dubbla uppsättningar sidostöttor. Det är också ganska vanligt med ledade sidostöttor, infästa med hängseljärn just under takfoten. På södra Öland har många kvarnar av tradition inte haft några sidostöttor alls.

Taken är antingen byggda som vanliga sadeltak eller som brutna tak, så kallade mansardtak. Sadeltaken anses vara äldst och är vanligast på södra Öland. Utförandet med brutet tak antas ha tillkommit omkring år 1800, samtidigt som denna takform blev modern till mangårdsbyggnader. Det brutna taket har också en praktisk fördel jämfört med sadeltaket. Brytningen gör att det finns mer plats åt maskineriet inne i kvarnen. Taken är i de allra flesta fall täckta av brädpanel, ibland med stickespån.

Maskineriet hos kvarn i Ryd, Glömminge socken. Foto A Billow 1918.

Maskinerier med personlig prägel

Variationsrikedomen är även stor när det gäller utformningen av kvarnarnas maskinerier. Vissa delar måste naturligtvis finnas för att kvarnen skall fungera. Det måste finnas gångås, kronhjul och en trella för att rörelsen från vingarna skall kunna få den övre kvarnstenen att snurra runt och mala säden. Det måste också finnas anordningar för att reglera hur fort säden skall rinna fram för malning och hur stort avståndet mellan den övre och undre stenen skall vara, så att mjölet blir lagom grovt. Vidare måste det finnas möjlighet att bromsa kronhjulet. Hur dessa delar och reglage brukar se ut och vara placerade visas på sektioner till vänster. Många maskinerier avviker dock på ett eller annat sätt från detta standardexempel. Olika typerna tycks vara individuella och några tydliga skillnader mellan norra och södra Öland har inte kunnat konstateras.

Kvarn med inbyggd kvarnbro och spånklätt tak. Klinta, Smedby socken.

Kvarn med knuttimrade väggar och stensockel. Högenäs, Källa socken.

Kvarn med ledade stöttor. Övra Bågby, Gårdslösa socken.

UNDERHÅLL, SKÖTSEL OCH RENOVERING

Ungefär vart femtonde år brukar det bli nödvändigt att laga eller byta ut särskilt utsatta delar som vingar och takpanel. Genom regelbunden tillsyn och enklare underhållsåtgärder kan tiden mellan renoveringstillfällena ökas. Om brister upptäcks och åtgärdas i tid kan mer omfattande skador undvikas. Med hänsyn till kvarnarnas höga kulturhistoriska värde måste målet vara att originaldelar, det vill säga delar från tiden då kvarnarna byggdes och användes, bevaras så länge som möjligt.

Generella regler vid underhållsåtgärder och renoveringar:

- Skadade ursprungliga delar bör hellre lagas eller förstärkas än bytas ut. Till exempel är det ofta möjligt att bevara en vittrad och försvagad gammal bakstötta genom att förstärka den med en plank på utsidan.
- Byt bara de delar som är så skadade att de inte går att laga eller förstärka. Gör alltså inte större ingrepp än nödvändigt, framför allt om det är ursprungliga delar som berörs.
- Om några gamla delar måste bytas ut skall det befintliga utförandet kopieras. Utgå från den aktuella kvarnen. Kontrollera hur delarna är infästa, vilka mått de har, vilket material de är utförda i och hur ytorna är bearbetade. Använd inte moderna material som tryckimpregnerat virke, stjärnskruvar och färdiga vinkeljärn. Försök att få tag i så bra virke som möjligt.
- Om de delar som behöver bytas ut har tillkommit i sen tid och genom materialval eller utformning tydligt förvanskar kvarnen är det lämpligt att försöka återgå till ett tidigare utförande. Ifall motsvarande delar finns kvar på andra ställen hos samma kvarn bör dessa användas som förlagor. Ibland finns gamla bilder som man kan utgå från. Annars kan man kopiera utförandet från någon snarlik kvarn i trakten.
- Återanvänd gamla smidda delar när sådana finns, till exempel i samband med byte av vingar och rår. Anlita gärna en smed för kompletterande smidesarbeten.
- Vid målning/ytbehandling skall endast traditionella material som rödfärg, tjära och linolja användas. I valet mellan tjärstrykning och rödfärgsmålning bör man i första hand utgå från det befintliga utförandet. Byte från tjära till rödfärg eller tvärtom bör baseras på undersökningar av ytskikt på bevarade gamla byggnadsdelar.
- Ta vara på gamla utbytta delar och placera dem i eller intill kvarnen. En kasserad gångås kan till exempel fungera bra som sittbänk. Ifall det inte finns någon möjlighet att spara hela delar bör man i alla fall säga till en mindre bit, märka upp den och lägga in den i kvarnen. Tillvaratagna ursprungliga delar kan komma till användning vid framtida forskning om kvarnarnas historia.
- Upprätta gärna åtgärdsförslag i samråd med antikvarisk expert. Anlita hantverkare som har tidigare erfarenhet av kvarnrenoveringar.
- Se till att genomförda renoveringar dokumenteras.

Årlig översyn

Följande punkter kan användas som en checklista vid årlig översyn:

- Håll fritt från träd och buskar intill kvarnen. Den extra fuktighet som vegetationen ger bidrar till en snabbare nedbrytning av virket i bland annat jordträn och stöttor. En viktig historisk aspekt är också att väderkvarnarna traditionellt alltid varit placerade i ett fritt och blåsigt läge.
- Kontrollera att det finns luft mellan marken och undersidan av jordträn, stubbe och trappstock. Inga trädelar får ansluta direkt mot jorden eller vara övervuxna med gräs.
- Kontrollera att vingar och rår sitter fast ordentligt i gångåsen. Slå in de kilar som brukar finnas intill rårna i gångåsens öppningar. Se också till att de järnbeslag som finns fyller sin funktion.
- Snurra vingarna så att de inte står i samma läge år efter år. Åtgärden förlänger hållbarheten på såväl vingar som gångås. Observera att man måste lossa bromsen, den så kallade passen, och frikoppla maskineriet innan vingarna snurras.
- Kontrollera stubbsträvornas infästning mot jordträna. Om det finns en tydlig risk för att tappen i strävans nedre ände skall lossa och glida ur hålet i jordträtkan infästningen förstärkas med hjälp av en järnbygel.
- Kontrollera skick och funktion hos bak- och sidostöttor. För att undvika rötskador är det viktigt att stöttorna inte ansluter direkt mot jorden utan mot en sten.
- Kontrollera att taket är tätt.

Renoverad kvarn i Åstad, Långlöts socken.

Kvarnkommitténs arbete som pådrivare i frågor som rör Ölands väderkvarnar har numera övertagits av Ölands kvarnförening, bildad 2008. Föreningen verkar för att öka kunskapen om Ölands kvarnar. Bland annat har man i samarbete med Kalmar läns museum utbildat ett antal kvarnhantverkare. De kan ge råd och förmedla kontakter inför renoveringsarbeten. I samband med renoveringar är det möjligt att hyra föreningens specialutrustade bygghytta i Spjutterums gamla brandstation. På initiativ av Ölands kvarnförening arrangeras varje år en vingvändardag under Ölands skördefest.

www.olandskvarnförening.se

LÄNSMUSEETS BYGGNADSANTIKVARIER: 0480 - 45 13 00

BEYGGELSEENHETEN LÄNSMUSEET: www.kalmarlansmuseum.se/byggnadsvard

STOR FOTODATABAS MED ÄLDRE BILDER: www.kalmarlansmuseum.se

ANSÖKAN OM BYGGNADSVÅRDSBIDRAG: Länsstyrelsen Kalmar 0480 - 820 00

INFORMATION OM BIDRAGEN FINNS PÅ: www.lansstyrelsen.se

Litteraturtips

För den som vill läsa mer om renoverings- och konstruktionsfrågor rekommenderas i första hand Evert Johanssons skrift *Ölands väderkvarnar; Vård- och underhåll*. Skriften gavs ut av Ölands hembygdsförbund 2009 och finns bland annat att köpa på Kalmar läns museum.

Andra texter som också handlar om Ölands väderkvarnar är:

"Väderkvarnarna på Öland", artikel av Evert Johansson, i boken *Ölandsperspektiv från 1994*. Ölands väderkvarnar – en kulturhistorisk analys. Torbjörn Sjögren och Ove Lassen, Kalmar läns museum, 2001.

"Om väderkvarnar, mjölnare och malning", artikel av Jan Westergren i boken *Bygda minnen*, Kalmar läns museums årsbok 2010-2011.

Framsidesbild

Scubbkvarn i Björnhovda, Torslunda socken. Kvarnen kan sedan 2006 användas för malning. Foto Pierre Rosberg, KLM.

Länsstyrelsen
Kalmar län

ÖLANDS VÄDERKVARNAR